

КАЛИМАСОЗИИ ВОЖАҶОНИ ОРОИШОТИ ЗАНОНА
(Дар асоси маводи ғӯйиши тоҷикони Самарқанд)

Шукурова Ҳафиза Сайфиевна

Устоди кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои Шарқи хориҷии Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Шароф Рашидов

АННОТАТСИЯ: *Дар мақола оиди калимасозии вожаҳои ороишоти занона сухан рафта, хусусиятҳои калимасозӣ ва калимабандии пасвандҳо бо мисолҳои мушаххас баррасӣ шудааст.*

ВОЖАҶОИ КАЛИДӢ: вожа, заргарӣ, калимасозӣ, пасванд, семантика.

VOCABULARY OF WOMEN'S BEAUTY

(Based on the speech materials of Samarkand Tajiks)

ABSTRACT: The article talks about word formation of women's ornaments, features of word formation and word formation of suffixes are discussed with specific examples.

KEY WORDS: vocabulary, jewelry, word formation, suffix, semantics.

МУҚАДДИМА

Калимасозӣ воситаи асосии такмили таркиби луғавии забон аст. Вай барои воҳидҳои нави луғавӣ ва бой гардидани забон хизмат мекунад. Чараёни ташкили калима ҳодисаи хеле мураккаб буда, дар навбати аввал ба семантикаи калима вобаста аст.

Лексикаи тоҷик бо бою пурчило будани худ аз қадим диққату эътибори бисёр олимони номро ба худ кашидааст. Лексикологияи тоҷик нисбат ба соҳаҳои дигари забоншиносӣ аз рӯзи ташаккули забони адабии тоҷик хеле пеш рафт.

Ба вучуд омадани луғатҳои терминологии соҳаҳои гуногун, хусусан таълиф шудани фарҳанги дучилдаи забони адабии ҳозираи тоҷик дар марҳилаи тараққиёти лексикографияи тоҷик ҳодисаи муҳим аст. Ҳар як калимаи нав ифодакунандаи мафҳуми муайяни аз тараққиҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва тарзи зиндагии мардум дар тафаккури инсонӣ акс гардида буда, дар даври муайяни таърихӣ дар асоси ин ё қолаби дар забон мавҷуд ҳосил мешавад. Аз

ҳамин бобат калимасозӣ аз ҷиҳати ифодаи мафҳум ба семантика, аз рӯи ташаккул ба соҳаҳои гуногуни забоншиносӣ дар навбати аввал ба грамматика марбут аст.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Дар грамматика, чунон ки дар адабиёти лингвистӣ бештар қайд шудааст, асосан ду усули калимасозӣ - аффиксӣ (морфологӣ) ва аналитикӣ (синтаксисӣ) маъмул буда, баъзе аз забоншиносон дар асоси муносибати байни ин ду усули калимасозии сарфӣ – наҳвӣ ва наҳвӣ – сарфино ихтироъ кардаанд.

Ба грамматика марбут будани калимасозӣ дар он зоҳир мешавад, ки ҳамаи калимаҳои содда ва ё мураккаб ҳамчун воҳидҳои аз рӯи қонунияти сарфӣ ва ё наҳвӣ ташкилёфта мансуб ба ягон ҳиссаи муайяни нутқ мебошад, онҳо дорои катигорияҳои муайяни сарфӣ ва вазифаи наҳвӣ мебошад.

Ҳар як забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ, дорои воситаи муайян ва усули калимасозӣ буда, тамоми калимаҳои гуногуни лексика, ба ҳамин ҳисоб, калимасозии истилоҳоти соҳавӣ ба он асос мекунад ва калимасозии ягонро ба вучуд меорад. Соҳаҳои гуногуни лексика дар калимасозӣ ҳамон восита ва усулҳои маъруфу маъмули забонро қабул мекунад ва аз он барои қонеъ гардонидани талаботи калимасозӣ истифода мебарад. Вале доира ва дараҷаи истифодабарии восита – имкониятҳои калимасозии соҳаҳои гуногун аз якдигар ба дараҷаи муайян фарқ мекунад ва дар айни замон барои бой шудан ва мукамал гардидани восита ва имкониятҳои калимасозии умумии забон хизмат мекунад. Аз ҳамин рӯ, омӯхтан ва таҳқиқи калимасозии соҳавӣ барои ҳаматарафа муайян намудани рол, вазифаю восита ва усулҳои калимасозии умумӣ аҳамияти зарурӣ дорад. Бинобар ин мо дар ин мақолаи ҳаҷман хурд хостем дар бораи хусусиятҳои барҷастаи калимасозии соҳаи заргарӣ дар асоси материалҳои лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд то ҳадди имкон изҳори ақида намоем.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Дар калимасозии вожаҳои заргарӣ ҳамчун забони адабии ҳозираи тоҷик ду усул – усули аффиксатсия ва аналитикӣ (синтаксисӣ) пешвои ҳамаи усулҳои калимасозӣ ба шумор меравад. Бартарии ҳар як ин усулҳо ба семантикаи он калима – истилоҳ вобаста аст. Дар ин маврид ягонагӣ ва яклухтии семантикиву грамматикӣ ба назар гирифта мешавад. Мо дар тадқиқи худ ягонагии ҳар ду ҷиҳатро дар мадди назар дорем.

Ҳар ду усули калимасозии умумизабонӣ дар калимасозии лексикаи заргарии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд ҳам асос шудааст ва барои сохтани калимаҳои ифодакунандаи асбоб ва номи нусхаҳо, чараёни қор, сифату хусусияти маҳсулот истифода шудааст.

Дар роҳи вандии калимасозии вожаҳои заргарии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд суффиксҳои –ак, -а, -ча, -чӣ, -дон, -ӣ фаъол иштирок доранд ва нисбат ба дигар аффиксҳо сермаҳсуланд.

Аз аффиксҳои мазкур –ак, -ча чунон ки дар китобҳои лингвистӣ талқин шудаанд, дар назари аввал пасвандҳои хурдӣ ва навозиш мебошад. Вале дар калимаҳои заргарӣ зимни хурдию навозиш хусусияти калимасозӣ доранд. Барои далел пасванди –ак дар калимаҳои холак¹ (гӯшвораи дастӣ, ки ҳалқаи холак меноманд, ки навъҳои холаки почадор, холаки бепочаро доро буда, барои ороиши занона истифода мегардад), барбарии ифода намудани хурдӣ номи предмети махсусро мефаҳмонад. Ин пасванд баробари хурдӣ ба исмҳо ҳамроҳ шуда, аз як исм исми дигар месозад, яъне дар ҳамин калима хусусияти калимасозӣ пайдо кардааст.

Маънои хурдӣ ва вазифаи калимасозии –ак дар ҳама калимаҳо якранг нест. Дар калимаи «дарафшак» (дурафшак) пасванди –ак бештар маънои хурдиро ифода кунад ҳам, дар аксари калимаҳо мисли «сарпӯшак» (сарпӯшаки дег), «шогирдак» (сарсӯзанест, ки барои нигоҳ доштани тарафи дигари шерозӣ ба қор равад), «баргак» (асбоби зинати (ороиши) занон, ки ба шакли барг аз зар месозанд), «қулфак» (баъд аз ба даст гузаронидани дастпонаву ба гардан овехтани гарданбанд, маҳкам мекунад), «хомак» (хомтайёр, яъне ба шакл овардани узук, ҳалқа, гарбанбанд), “нуқрапӯшак” ва монанди инҳо хусусияти калимасозии ин пасванд ба назар мерасад. Дар ин калимаҳо –ак танҳо вазифаи калимасозӣ дорад ва бо реша рехта шудааст. Дар забони адабӣ ин қабил калимаҳо пасванди калимасоз доништа шудааст.

Пасванди «-ак» дар калимаи «нинак» (санге, ки барои оро додан ба ангуштарин ва гӯшвораҳо гузошта мешавад), бо сабаби аз байн рафтани маънои луғавӣ ва чудогона қор фамуда нашудани реша ба ҳукми калимаҳои содда даромадаанд ва дар дастури меъёрӣ калимаи содда ҳисоб мешаванд.

¹ Дар адабиёти классикӣ ба таври болин истифода шуда, дар забони гуфтугӯӣ ба шакли «болиш» ё «болишт» ба қор рафтааст.

Пасванди «-ак» дар лексикаи заргарӣ на фақат ба решаҳои исмӣ, балки ба решаҳои, ки асоси феъли замони ҳозира доранд, ҳамроҳ шуда, номи предметҳои ороишоти занона ва асбобу анҷоми касби заргариро ифода мекунад. Аз ҷумла «кулӯтапӯшак» (кулоҳест, ки занони солхӯрда ба сар гиранд ва мӯи худро пинҳон кунанд), «пешонбандак» (навъи рӯмолча, ки духтарон ба тарзи махсус ба сар банданд) ва амсоли инҳо.

Пасванди мазкур дар чараёни калимасозӣ инкишоф ёфта, бо роҳи қабул кардани пасвандҳои дигар, махсусан пасванди «-ӣ» вазифа ва доираи истеъмолию масулнокии худро вусъат дода, шакли мураккабро гирифта, барои аз исмҳо сохтани номҳои мушаххаси ифодакунандаи асбобу анҷомҳои заргарӣ воситаи муҳим гардидааст. Масалан: **зарҳалӣ** – زرحلی ниг. ба зарҳалкорӣ [5]. **зарҳалкорӣ** – زرحل کاری 1. бо зарҳал зеб ва оро додани чизҳо. 2. бо зарҳал ороишдода [5], **нуқраворӣ** – نفره واری - асбобу олоти зебу ороишии нуқрагин [5, 991], **нуқрагӣ** – نفرگی – мансуб ба нуқра; нуқрагин [5, 991], **нуқракорӣ** – نفره کاری – 1. бо нуқра зинат додан. 2. бо нуқра зинат дода шуда; ҳотамкорӣ аз нуқра; зани қошаш нуқракорӣ [5, 991], **нуқракӯбӣ** – نفره کوبی – нуқракорӣ [5, 991], **гаҳҷӣ** - заргарест, ки омехтаи зару нуқра ва мису нуқраро аз ҳам ҷудо мекунад [5, 66], **заргарӣ** – ҳунари истеҳсоли маснуоти бадеӣ (зеварот, асбобу ашёи рӯзгор, либосу аслиҳаи ҷангӣ) аз фазилот (тилло, нуқра, мис, биринҷӣ, оҳан ва ғайра), сангҳои қимматбаҳову арзон (алмос, лаъл, ёқут, фирӯза, зумуррад, лочвард, ҷазъ, булӯри кӯҳӣ, ҷамаст, яшм, қаҳрабо, ақиқ ва ғайра) ва моддаҳои органикӣ (устухони фил, садаф, марварид, ҷӯб) сохта мешаванд. Заргарӣ қадимтарин ва машҳуртарин навъи санъати ороиши амалист.

Пасванди «-ча» нисбат ба «-ак» дар лексикаи заргарӣ сермаҳсул бошад ҳам, ба баъзе калимаҳои маъноӣ хурдиро диҳад, дар аксар калимаҳои вазифаи калимасозӣ дорад. Ҷунонҷӣ дар калимаи **бодомча** - 1. Бозубанди шаддаи бодомчаҳои нуқрагин, дар; 2. номи нақшест дар мисгарӣ, **даспонча**(ниг. **даспона**: соли қиммати даспонҷӣ тилло=йа фурӯхтем), ..

Маъноӣ хурдӣ дар калимаҳои нинакча, зулукча, узукча, ҳалқача – номи шакл, навъ ва нусхаҳо – нақшаҳо аз рӯи монандкунӣ, анбӯрча (анбӯри хурди миёнаш ҳама нинакчинак), қайчича (қайчии хурд), тӯпча (ресмони лӯнда печондашуда) ва монанди инҳо мушоҳида мешавад. Дар мисолҳои зикршуда дар зимни маъноӣ хурдӣ хусусияти калимасозӣ низ ба андозае ҳис мешавад, яъне барои хурдӣ номи предмет ва сифати онро ифода кардааст. Дар калимаҳои «зулукча» (номи нақш, ки ба зулук монанд бошад), «узукча» (номи

ангуштаринест, ки ҳаҷман хурд аст). Пасванди «-ча» баробари маънои хурдӣ бештар вазифаи калимасозиро адо кардааст. Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки пасвандҳои хурдию навозиш дар термину истилоҳот аз маънои хурдию навозиш ба вазифаи калимасозӣ мегузаранд ва вазифаи худро ба андозае дигар мекунанд. Зотан маънои хурдӣ ва ё навозиш дар истилоҳоти соҳавӣ ҷой надорад. Пасванди «-ча» дар навбати аввал ҳангоми сохтани калима, барои фарқ кунонидани як предмет аз предмети дигар, аз рӯи шакл истифода шуда бошад, он калима бо пасванди «-ча» ҳамчун номи предмет ба истеъмол даромада, бо ҳамон шакл маъруф мешавад. Решаро аз пасванд ҷудо кунем, номи предмети таъиншуда, аз байн меравад, маънои истилоҳ фаҳмида намешавад.

Дар лексикаи заргарии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд боз як қатор пасвандҳои калимасоз мавҷуданд, ки аз онҳо «-чӣ», «-дон», «-а», «-ӣ», «-гӣ» нисбат ба пасвандҳои дигар серистеъмол ва сермахсултаранд. Аксари ин пасвандҳо дар забони адабии лаҳҷа ба як шаклу вазифа ба кор мераванд.

Пасванди «-гӣ» дар калимаҳои мансуби соҳаи заргарии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд ба исмҳо васл шуда, сифатҳои нисбӣ месозад. Пасванди мазкур ба ин вазифа дар забони адабӣ мушоҳида намешавад. Масалан: сифати «бачагӣ» нисбат ба либос кор фармуда мешавад ва «либоси бачагӣ» барин ибораро ба вучуд овардааст, ки дар забони адабӣ бештар ба ҷои суффикси «-она» истеъмол шудаанд. Ё ки сифати «эронигӣ» ки як навъи абрешимро мефаҳмонад, бо калимаи «бершум» ибори «бершуми эронигӣ» ташкил кардааст, ки дар ин маврид суффикси «-гӣ», аз рӯи вазифа бо суффикси «-ги»-и забони адабӣ рост намеояд. Аз мушоҳидаи мисолҳо маълум мешавад, ки пасванди зикршуда аз рӯи вазифа ҳамин пасванди калимасозии «-ӣ» мебошад, ки дар охири калимаҳои бо садонок тамомшуда шакли «гӣ»-ро гирифтааст.

Муқоиса кунед: Ҳалқи бухорогӣ(л) – гӯшвораи бухороӣ, араваи душанбегӣ – навъи гӯшвораи машҳури душанбегӣҳо, ҳайкали намангонӣ, нинаки араб(шакли беванд дар ифодаи мансубият).

Суффикси «-ӣ» да забони адабӣ яке аз суффиксҳои сермахсулу сервазифа мебошад. Дар лексикаи заргарии гӯиши мардумии тоҷикони Самарқанд низ барои сохтани истилоҳоти гуногунмаъно ва мухталиф ба кор рафтааст. Ин пасванд бештар дар охири исмҳо илова шуда, асосан сифат месозад ва бо якҷоягии исму сифат ба мафҳуми муайяни

предмети заргарӣ фаҳмида мешавад. Масалан: «заркӯбию заркашӣ» (он ки бо оби тилло наққошӣ мекунад: устое, ки заркор асту пешаи ӯ заркӯбию заркашӣ мебошад), «тангаҳои бухорой» (тилло, нукра), «сангҳои моҳтобӣ» ва ғайра.

Илова барин пасванди мазкур якҷоя бо номҳои чуғрофии ҷойҳо, ҳамчун сифати нисбӣ, тарзи тайёр намудан ва ё намуди хоси ашёҳои ороишоти занонаро мефаҳмонад. Чунончӣ: ҳалқаи араваи душанбегӣ (навъи гӯшвора), ҳалқаи бухорогӣ (навъи гӯшвора), нусхаи тошкандӣ (нақшҳои ашёҳои ороишоти занона), ҳайкали бухорогӣ ва ғ.

Пасванди “-ӣ” ба решаҳои исмию сифатӣ ҳамроҳ шуда номи рангҳо ва сифати предметҳои ҷудогонро ифода мекунад. Мисли; *қирмизӣ, зангорӣ зайтунӣ, пуштӣ нилобӣ, пистокӣ, тишқолӣ, ҳиногӣ, бершумӣ.*

“Пистокӣ” (барои нишон додани ранги нинакҳои гӯшвора ва ангуштаринҳо истифода мешавад) ранги мағзи писта буда, дар натиҷаи дигар шудани шакли реша пасванди “-ӣ” бо он дар ҳолати ҷудонашаванда расидааст, яклухт гардидааст.

Дар калимаҳои *“нилобӣ, “пуштӣ”, “тутӣ”* ва монанди инҳо дар натиҷаи аз байн рафтани муносибати маъноии решаю пасванд “-ӣ” вазифаи калимасозии худро гум карда, ба ҳукми калимаҳои содда баргаштааст

ХУЛОСА

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки маводи лексикаи заргарии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд на фақат барои забоншиносӣ, балки барои таърихнигорӣ, мардумшиносӣ, этнография, фолклоршиносӣ ва шевашиносӣ ҳам манфиатбахш аст. Забоншиносии тоҷик дар тараққиёти худ дар бобати муайян кардани хусусиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ, услубшиносӣ, орфографӣ ва қисматҳои худ, хусусан шевашиносӣ муваффақиятҳои калон ба даст даровард. Омӯхтани истилоҳҳои заргарӣ ҳаминро нишон медиҳад, ки баъзе истилоҳ бо як ном дар диалектҳои гуногун маъниҳои гуногунро ифода мекунад.

КИТОБНОМА:

1. Назарова Л. Шеваи тоҷикони Ургут (Автор. диссер... на соискание ученой степени кан. фил. наук. Самарқанд. 1972с.).
2. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 2013.
3. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1972.

4. Умарова З.Х. История развития ювелирного искусства таджиков (V- начала XX вв.) (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Душанбе, 2009.

5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд) Ҷ. 1 А – Н (нашри дувум)./Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе 2010.

6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. - Москва, 1969. – 950 с.

7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. - Москва, 1969. – 947 с.